

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

UDK 342.4(491.1)+321.74.076.12(497.1)

*Ciril Ribičić — Zdravko Tomac:
Ustavne promjene — korak
naprijed ili dva koraka nazad*

RO »Porodica i domaćinstvo«, Zagreb, 1987.

Dr. Ciril Ribičić, redovni profesor ustavnog prava na Pravnom fakultetu u Ljubljani, i dr. Zdravko Tomac, redovni profesor političkog sistema na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu, zajednički su napisali analitičku studiju *Ustavne promjene — korak naprijed ili dva koraka nazad*, u kojoj kritički razmatraju u slijedu historijskog razvitka društveno-politički kontekst i sadržaj ustavnih promjena.

Knjiga je podijeljena na dva dijela: prvi dio *Ustav — jučer, danas, sutra* (teorijska osnova, procesi konstituiranja i razvoj ustavnog sistema Jugoslavije) te drugi dio *Ustavne promjene — ostvarivanje ili negiranje AVNOJ-a* (koliko ustavne promjene mogu pridonijeti svladavanju krize).

U prvom odjeljku prvog dijela razmatraju se karakteristike političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i njegov odnos prema državnom socijalizmu i suvremenim buržoaskim sistemima. U prvom poglavlju ovog odjeljka ukratko ali vrlo uspješno raspravlja se o odnosu političkog sistema i dostignuća znanstveno-tehnološke revolucije. Pritom se polazi od konstatacije da se nijedna teorija političkog sistema ne smije izgrađivati za apstraktno društvo za sva vremena i sve uvjete te da je stoga neophodno odgovoriti na pitanje da li politički sistem socijalističkog samoupravljanja može uspješno rješavati ne samo nagomilane postojeće suprotnosti već i one koje donosi budućnost koja je u stvari već počela. Nakon analize ovog odnosa autori ističu da sve rasprave o političkom sistemu moraju voditi računa o suvremenoj tehnologiji, pa je stoga na nov način nužno definirati pojmove kao što su radnička klasa, proizvodni i neproizvodni rad te se odmaknuti od terminologije i razvoja 19. stoljeća. Ovaj stav se

ilustrira primjerom da se i u novim ustavnim promjenama težište mijenjanja strukture moći oslanja na klasičan manualni rad i klasičnu radničku klasu materijalne proizvodnje, pa se u tom smislu u nacrtu amandmana traži da u Savezno vijeće Skupštine SFRJ treba birati najmanje 50% delegata iz materijalne proizvodnje.

U drugom poglavlju autori određuju bit socijalističkog samoupravljanja i pritom s pravom konstatiraju da se ono ne može svesti samo na više demokracije i osobne slobode, odnosno više ili manje demokracije u klasičnom smislu riječi. Bit je samoupravljanja prije svega u realnoj mogućnosti odlučivanja proizvođača o višku rada. Ako ova temeljna pretpostavka nije ostvarena, samoupravljanje se svodi na formalizam i različite šire ili uže oblike participacije. U trećem poglavlju razgraničuju se samoupravljanje od modela državnog socijalizma, polazeći od postavke da svi suvremeni politički sistemi socijalizma više ili manje nose u sebi »istočni grijeh«, odnosno počinjavaju na zabludi da je moguće prvenstveno političkim sredstvima osigurati željeni razvoj i ostvarivanje ideoloških premisa neovisno od materijalnog razvoja i drugih konkretnih povijesnih uvjeta razvoja društva u određenoj zemlji.

U četvrtom poglavlju razmatra se vrlo zanimljivo pitanje odnosa političkog sistema socijalističkog samoupravljanja prema građanskoj demokraciji i njenim civilizacijskim tekovinama. Nakon kritičkog iznošenja različitih stavova o ovom pitanju iznosi se stav da socijalistička demokracija mora osigurati ostvarivanje tekovina civilizacijskog razvoja demokracije, ali mora ići dalje od građanske demokracije i osigurati ne samo političku već i ljudsku emancipaciju. U okviru ovog poglavlja posebno se razmatra nužnost ostvarivanja institucija pravne države kao pretpostavke za daljnje ostvarivanje socijalističke demokracije. Ovo pitanje razmatra se i u sljedećem poglavlju, u kojem se ukratko izlažu osnovne postavke odnosa socijalističkog samoupravljanja te robne proizvodnje i tržišta. Ovdje je ključan stav, koji se uostalom provlači i u drugim dijelovima knjige, da nema stvarnog samoupravljanja bez ekonomske samostalnosti privrednih subjekata, bez odvajanja privrede

od države, bez prevladavanja političkog voluntarizma. U posljednjem — šestom — poglavlju prvog odjeljka načelno se vrijednosno i institucionalno razgraničuju parlamentarno predstavništvo i delegatski sistem, na što se autori u konkretnoj analizi razvoja našeg ustavnog sistema i ustavnih promjena koje se pripremaju konkretnije vraćaju u kasnijim dijelovima knjige.

U drugom odjeljku prvog dijela izuzetno se uspješno razmatra razvitak ustavnog sistema u Jugoslaviji od formiranja stare Jugoslavije i Vidovdanskog ustava iz 1921. godine pa do donošenja Ustava iz 1974. godine. Riječ je ustvari o cjelovitoj kratkoj studiji u kojoj se ne samo iznosi pregled institucionalno-pravnog razvitka jugoslavenskog ustavnog sistema i kritički ocjenjuju njegove karakteristike u pojedinim razdobljima već se ulazi i u dublju politološku i sociološku analizu društveno-ekonomskih i političkih činilaca koji su uvjetovali prihvaćanje odgovarajućih rješenja. Pritom se posebno ističu i kritički komentiraju ona rješenja — primjerice u okviru federativnog načela, a napose odnosa klanog i nacionalnog — koja su bilo u pozitivnom bilo u negativnom smislu aktualna u današnjem procesu ustavnih promjena. Zbog svega toga ovaj odjeljak, koji je podijeljen u osam poglavlja (1. O ustavnom sistemu stare Jugoslavije. 2. O AVNOJ-u i njegovoj biti. 3. Ustav iz 1946. godine i politički sistem narodne demokracije. 4. Ustavni zakon iz 1953. godine. 5. Ustav SFRJ iz 1963. godine kao povelja samoupravljanja. 6. Privredna reforma i amandmani iz 1967, 68. i 1971. godine. 7. Ustavni razvitak koncepcije socijalističke republike na primjeru SR Slovenije i 8. Bitne karakteristike razvitka ustavnosti socijalističke Jugoslavije), nije samo izvrstan prikaz razvitka već i neophodno određivanje historijskog okvira suvremenog jugoslavenskog ustavnog sistema, bez čega nije moguće razumjeti bit i korijene različitih stavova i konkretnih prijedloga koji se iznose u procesu priprema ustavnih promjena.

Na drugi odjeljak kao nastavak prethodno izloženog prikaza ustavnog razvoja jugoslavenskog političkog sistema nastavlja se relativno kratka ali cjelovita analiza osnovnih načela, društveno-ekonomskih odnosa, društveno-političkog sistema te odnosa u federaciji prema Ustavu iz 1974.

U prvom odjeljku drugog dijela autori dovode u korelaciju uzroke krize i Us-

tav iz 1974. godine, razmatrajući pritom kroz devet poglavlja sva bitna pitanja koja su proteklih sedam godina postavljena u jugoslavenskoj javnosti bilo o načelnom bilo o konkretnim pitanjima odnosa Ustava iz 1974. godine i društveno-ekonomske i političke krize. Tako se odgovara na pitanje zašto nam ne treba peti ustav, već rekonstrukcija sistema na istim temeljima te se vrlo argumentirano ističe neutemeljenost kritika strategije i osnovnih načela Ustava iz 1974. godine. Isto tako se vrlo uspješno razmatraju i proturječnosti Ustava iz 1974. godine kao i pitanje njegove krivice za krizu. Nakon šire argumentirane i primjerima vrlo dobro ilustrirane analize ističe se da koncepcija osnovnih načela nije na zadovoljavajući način operacionalizirana u normativnom dijelu ustava, a još manje u sistemskim zakonima i da nije pretvorena u konzistentan institucionalni sistem. U normativnom dijelu ima mnogo proturječnih i teško ostvarivih pa i pogrešnih rješenja. Iz toga autori zaključuju da je i Ustav pridonio krizi, ali ne zato što je bio izgrađen na pogrešnoj koncepciji već stoga što mnoga normativna rješenja nisu na zadovoljavajući način izvedena iz osnovne koncepcije. Polazeći od ovog stava, kritički se razmatra odnos društvenog vlasništva i krize, gdje je ključan stav da je nužno prilagođavanje ukupnog modela realnim pretpostavkama odustajanjem od utopijskih i u sadašnjim uvjetima neostvarivih rješenja koja se osnivaju na idealiziranim gledanjima na stanje u jugoslavenskom društvu. Također se kritički razmatra i vrlo uspješno na nizu konkretnih primjera stavlja u korelaciju delegatski sistem i kriza. Pritom se autori zalažu za očuvanje biti ustavnog modela delegatskog sistema, polemizirajući sa shvaćanjima koja svjesno ili nesvjesno ovaj sistem žele zamijeniti predstavničkim sistemom ili kombinacijom predstavničkog i delegatskog sistema. U kontekstu ovog razmatranja vrlo je vrijedno nastojanje da se cjelovito objasne i dovedu u realan kontekst ustavni termini »radnik«, »radni čovjek«, »građanin«. Uz ova pitanja razmatraju se također u kontekstu osnovnih ciljeva i pravaca ustavnih promjena pitanja odnosa koncepcije društveno-političkih organizacija te društveno-političkih zajednica i krize. U okviru ovog posljednjeg pitanja posebno se analiziraju proturječnosti ustavne koncepcije općine, ustavna koncepcija pokrajina i odnosi u SR Srbiji

kao i koncepcija socijalističke republike i odnosi u federaciji. Nakon kratke analize odnosa sistemskih zakona i krize u zaključnom poglavlju ovog odjeljka ističe se da su glavni uzroci krize u zadržavanju starog etatističkog sistema društvene reprodukcije i odlučivanju u paralelnom izvanustavnom sistemu političke vlasti.

U drugom odjeljku drugog dijela izlažu se osnovni ciljevi i kriteriji ustavnih promjena. U prvom poglavlju razmatra se i kritički ocjenjuje Kritička analiza ostvarivanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, u drugom poglavlju ukratko se sumiraju rezultati javne rasprave o Kritičkoj analizi, a zatim se iznose ciljevi ustavnih promjena koji proizlaze iz Prijedloga Predsjedništva SFRJ o pokretanju postupka za izmjenu Ustava SFRJ. Na kraju ovog kraćeg ali vrlo informativnog odjeljka argumentirano se opovrgavaju dvije osnovne suprotne negativne ocjene koje su se pojavile u odnosu na Prijedlog Predsjedništva SFRJ: onu da ovaj Prijedlog vuče u unitarizam i centralizam i suprotnu, da je prijedlog samo površinska kozmetika i da su njegovi autori više razmišljali o tome koje promjene valja izbjeći nego o tome što bi stvarno trebalo izmijeniti.

U trećem odjeljku drugog dijela, koji je s aspekta predstojećih rasprava o ustavnim promjenama najinteresantniji i najuspješniji, autori šire kritički razmatraju koncepciju i konkretne prijedloge u Nacrtu amandmana na Ustav SFRJ kao i različite stavove koji su do danas izraženi u odnosu na predlagana i predložena rješenja. U prvom poglavlju razmatraju se promjene u društveno-ekonomskim odnosima. U cjelini ove se promjene i koncepcijski i sadržajno ocjenjuju vrlo pozitivno, uz isticanje da i njihova širina pa i sam broj amandmana koji se tiču društveno-ekonomskih odnosa potvrđuju da je glavni uzrok krize upravo u proizvodnom odnosu, odnosno u zadržavanju etatističkog proizvodnog odnosa, a ne u koncepciji društveno-političkih zajednica, a posebno federacije, kako se to često tvrdi. No unatoč tome, na konkretnim se primjerima pokazuje da neka rješenja u Nacrtu amandmana nisu dovoljno precizna, da izražavaju kompromis različitih shvaćanja te da se u stvari na osnovi njih regulacija prepušta savezним zakonima. Tako se, ističu autori, mnogi problemi i dileme odgadjaju, a otvara se mogućnost da se,

zavisno od odnosa snaga u datom trenutku, ponovno čine kompromisi ili blokiranju nužne promjene. U drugom poglavlju analiziraju se promjene u društveno-političkom sistemu uz vrlo cjelovito kritičko razmatranje svih osnovnih stavova koji su u procesu pripreme amandmana izraženi u jugoslavenskoj stručnoj i političkoj javnosti, posebno oko promjena unutar delegatskog sistema i njegovog izbornog sistema. Posebno se i izuzetno cjelovito u trećem poglavlju razmatraju, usporedo s predloženim promjenama, i različiti suprotni stavovi koji su izraženi u jugoslavenskoj stručnoj i političkoj javnosti o promjenama i funkcijama federacije i odnosima u federaciji kao i u organizaciji njezinih organa. Nakon doista temeljite kritičke analize kako predloženih promjena tako i različitih stavova o njima, autori i ovdje zaključuju da je osnovno pitanje da li će samoupravno organiziran udruženi rad ovladati umjesto etatističkih birokratskih snaga cjelinom ekonomskog i političkog sistema. Bez takvog samoupravnog socijalističkog pristupa, koji vodi računa o tome da je osnovni društveni konflikt danas sukob između etatizma i samoupravljanja, nema rješenja. U suprotnome, ostaju samo sukobi između konfederalista i centralista, između republičkih birokracija i savezne birokracije, između nacionalista i unitarista, između pristaša državnog socijalizma i kapitalizma, višepartijskog i jednopartijskog sistema te liberalizma i čvrste ruke, dok se istovremeno produbljuje ekonomska i politička kriza.

U posljednjem, četvrtom, odjeljku ukratko se ali cjelovito uz obilje vrijednih podataka daje komparativna analiza inicijative za promjene republičkih i pokrajinskih ustava.

Ocjenjujući knjigu *Ustavne promjene...* u cjelini, valja istaći da se radi o u nas vrlo rijetkom višestruko vrijednom djelu, koje je istovremeno znanstvena ustavnopravna i politološka studija o razvitku i današnjem trenutku našeg političkog i ustavnog sistema i izuzetno uspješan cjelovit kritički priručnik za sve sudionike buduće — vjerujem ipak skore — javne rasprave o ustavnim promjenama. Stoga će, vjerujemo, krug čitalaca ove knjige biti vrlo širok, od profesora prava i politologije i članova ustavnih komisija pa do šire stručne i političke javnosti; konačno svih koji osjećaju posljedice ovog našeg današnjeg ekonomskog i političkog sis-

tema na svojoj koži i žele ga mijenjati. Vrijednost knjige je i u jasnoći stavova i stila autora te u bogatoj argumentaciji njihovih stavova, koja je najizraženija upravo u onim dijelovima gdje su autori najpolemičniji. To će morati priznati i oni koji se neće složiti baš sa svim stavovima i prijedlozima autora, primjerice u području federalizma ili delegatskog sistema. Da zaključim, riječ je o izuzetno vrijednoj i zanimljivoj te znanstveno i politički intrigantnoj knjizi koju svakako treba pročitati.

Smiljko Sokol

UDK 321.74(439.1)

Zbornik Mađarske alternative

IIC SSO Srbije, IMRP, IMPP, Beograd 1987.

Zbornik radova *Mađarske alternative* (ili po podnaslovu »Kako menjati postojeće socijalističko društvo«) na primeru aktuelnih napora u Mađarskoj raspravlja bitan problem savremenog socijalizma, naime mogućnost njegove revolucionarne transformacije.

Društveni nemiri u Mađarskoj 1956, njihovo razrešenje i odjek u svetu, iskustva ekonomskih reformi i najnoviji zahtevi za dubljim, ne samo ekonomskim reformama, postaju značajna istraživačka i politička tema. Mađarski socijalistički napor ili mađarske alternative do tzv. »perestrojke« u SSSR-u bile su zauzele u svetskoj javnosti ono mesto koje je dugo imao jugoslovenski samoupravljački projekt, naime snagu argument-prимера mogućnosti socijalističke demokratske neetatističke alternative.

Mađarski i jugoslovenski autori koji pišu u ovom zborniku nastoje da odgovore na tri osnovna pitanja: stvarni smisao »Mađarske 1956«, kadarizam kao alternativa ili priroda mađarske privredne reforme, granice kadarizma danas. Tom određujućem sadržaju zbornika odgovara njegova struktura. Tri su poglavlja zbornika: 1. *Socijalistički poredak u 1956. kao prekretnica*, 2. *Iskustva privrednih reformi* i 3. *Ispravljavanje postojećeg u teoriji i praksi*.

Kritička usmerenost radova i smisao sintagme »mađarske alternative« najbolje se otkriva u jednom osobitom prilogu. Kratka beleška-informacija Đerda Krašoa pod naslovom »Rasprava u Monoru« izveštava o skupu mađarskih intelektualaca 1985. godine. Oni su u letovalištu Monor raspravljali o opštoj situaciji u Mađarskoj i o projektima izlaska iz sadašnjeg stanja. Osnovni ton ove rasprave Đerd Krašo određuje kao zabrinutost.

Mađarski intelektualci su svesni da ta briga, gledano sa strane i na prvi pogled, može da izgleda neosnovanom. Zašto? Mađarska ima, kako oni ocenjuju, »razumniji« ekonomski sistem, »osmišljeniju« spoljnu politiku i »liberalniju« unutrašnju atmosferu od većine socijalističkih zemalja u Evropi. Ali uprkos tome, ili možda baš zbog toga, u ovoj zemlji se često i brižno govori o nuždi da se traga za novim izlazom. Šta se sve navodi kao povod za brigu? Najpre to što se »vlada ne pridržava mnogih obećanja«, što se ekonomija kreće koločetinama nametnutim spolja, što ekonomska kriza rada političku, što političko rukovodstvo ne uspeva da ponudi naciji demokratski program koji bi zadovoljio nacionalne interese.

U raspravi mađarski intelektualci govorili su najpre o onome što bi se zapravo moglo nazvati suštinom samosvesti »mađarskih alternativa«. Oni to nazivaju »nova mađarska samoizgradnja«. U tome njihova razmišljanja polaze od hiperkritičkog nalaza da se u Mađarskoj razvija jedna »kvazikultura stvorena od jednog gubitničkog, agonizovanog i, istovremeno, samoeksploatišućeg i neurotičnog društva«. Osnova za takvu situaciju nalazi se u kompromisu društva i vladajuće strukture, gubitku pamćenja (»euforije revolucije je prošla, ali su zaboravljene i žrtve«), konfuziji u društvenoj svesti, nekritičkom prihvatanju postojećeg stanja stvari, cinizmu i moralnom raspadu. Situacija se nadalje opisuje manirnom euforičnog preterivanja i rečima »kapitulacija«. Mađarsko društvo se opisuje kao »apatično, privatizovano, cinično i korumpirano« zato što je izgubilo osećaj za pravo, solidarnost, građansku hrabrost.

I Mađare muči problem samostalnosti zemlje. Ali još više ih muči problem njihove manjine u susjednim zemljama, prvenstveno u Rumuniji, a potom u Čehoslovačkoj. To osećanje ili stanje pesnik Šandor Cori naziva »nesahranjene

muke u Podunavlju«. Ove muke on određuje kao izvor novih strahova, neuroza i mržnji.

Kritički raspoloženi intelektualci zameraju političkom rukovodstvu što nema program. Intelektualno poštenje im nalaže da kažu i to da ni inteligencija nema neki ozbiljan program za ono što sama ambiciozno naziva »nova mađarska samoizgradnja«.

Uprkos izrazitoj kritičnosti prema vladajućim snagama, intelektualci su spremni da ovu etapu razvoja mađarskog društva obeleže imenom Janoša Kadara. Ovu epohu oni afirmišu po materijalnom prosperitetu, a njene granice nalaze u neprekinutom političkom monopolu Partije.

Polazeći od toga da nije moguće ni potrebno jedan zbornik raznorodnih radova analizovati tako što bi se navodile ideje iz svakog priloga ponaosob, ovde se skreće pažnja na tumačenje nekih bitnih pitanja, kao što su: pretpostavke mađarske politike, osvajanje političkog monopola komunističke partije, otpor staljinizmu, zbivanja 1956. i njihovo značenje, privredna reforma, smisao i granice kadarizma. O ovim pitanjima pišu: Laslo Sekelj (*Staljinizam i socijalističke alternative u Mađarskoj od 1944 do 1957*), Sonja Liht (*Saveti u Mađarskoj 1956 — institucije revolucije*), Kornelius Kastoriadis (*Mađarski izvor*), Edita Stojić-Imamović (*Mađarska privredna reforma*), Zoltan Merta (*Četiri decenije mađarskog privrednog sistema*), Tomaš Bauer (*Druga privredna reforma i svojinski odnosi*), Tomaž Mastnak (*Dalje od istočnogevropskog marksizma*), Mihajl Vajda (*Da li je kadarizam alternativa?*). U ovom zborniku objavljen je trideset godina sakrivan *Tajni referat* Imrea Nade pod naslovom *Počeci destalinizacije*. Kratak uvod za ovaj referat napisao je Bil Lomaks. Na kraju zbornika S. Gredelj, V. Danilović, J. Teokarević i M. Križan prikazuju knjige Kaplana, Fehera i Helerove, Flakievskog i Haračija koje istražuju neke bitne strane socijalizma i mogućnost reformi u socijalizmu s posebnim osvrtom na Mađarsku.

U svom radu L. Sekelj nastoji da utemelji objašnjenje socijalističke alternative u Mađarskoj, a pre toga proces osvajanja vlasti od strane komunisti. On prati političke i idejne borbe još od 1919, dakle od slamanja Mađarske Socijalističke Republike. Ovu revoluciju nisu oborile vlastite slabosti, već dvostru-

ka intervencija Rumunije i Čehoslovačke. Rezultat je bio ne samo slamanje revolucije nego i to da su neki delovi mađarske teritorije pripali ovim zemljama. Sve političke formacije, sem komunisti, tražile su reviziju granica. Sekelj dalje navodi kao bitnu činjenicu da su se u Mađarskoj konstituisale snage snažnog otpora Hortijevom pristupanju na stranu fašizma. Ova opozicija bila je izgrađena na načelima narodne demokratije. U demokratskoj opoziciji komunisti nisu bili najjača snaga. Oni jačaju tek nakon 1944, a posebno od vremena kad su sovjetske trupe oslobodile Mađarsku.

Kao bitnu pretpostavku i posebnu i odlučujuću činjenicu mađarskog socijalizma Sekelj ističe to da je mađarska politika bila utemeljena na socijalističkoj ideji. On čak uverava da nikada osnovno pitanje mađarske politike u posleratnom periodu nije bilo »Da li socijalizam?« već uvek i jedino »Kakav socijalizam?«. To je svakako zanimljiva činjenica. Dok brojni kritički raspoloženi istraživači socijalizma (naročito u Poljskoj i Čehoslovačkoj) govore o nametnutom socijalizmu, o nedostatku konsenzusa naroda, Sekelj uverava da je socijalistička ideja u Mađarskoj bila temeljna ali pluralistički strukturirana (KPM, Nacionalna seljačka stranka, socijaldemokrati, mali posjednici, sindikalisti s jedne i partija »strelastih krstova« s druge strane). Socijalizam je bio najšira osnova okupljanja masa u Mađarskoj i osnova političkog konsenzusa nakon drugog svetskog rata.

Osvajanje političkog monopola komunisti posle rata odudara od zatečenog socijalističkog pluralizma. U početku KPM nije isticala radikalni program te je taj program mogao da postane istovremeno i program Fronta nacionalne nezavisnosti Mađarske; dakle program jedne široke koalicije. Sekelj dalje pokazuje kako je KPM postepeno i uporno istiskivala druge partije iz političkog života i tako zavela jednopartijski sistem. Time je, nasuprot tradiciji pluralizma, zaveden sovjetski model. Istina, taj proces nije bio sasvim nagao. On je imao tri faze — stvarna koalicija, prividna koalicija i nametnuto jedinstvo. Rezultat je bio konstituisanje politike bez širokog konsenzusa sa svim poznatim posledicama. Uvodi se politički i vrednosni monizam. To stanje Sekelj naziva totalitarizmom. Ali to je za njega ne vlastiti totalitarizam već nesa-

mostalni ili »totalitarizam kolonije«. Taj sistem bio je po tome uveden spolja. Bilo kako da se odredi ovaj totalitarizam, valjalo bi podsetiti da izuzetno kritički raspoloženi Feher, Helerova i Markuš, čak i po napuštanju Mađarske, u svojoj knjizi *Diktatura nad potrebama* uprkos neskrivenoj kritičnosti odbijaju da istočnoevropska socijalistička društva nazovu totalitarističkim. Sekelj koji poznaje njihovo delo ne uzima u obzir njihove teorijske kriterijume za definisanje totalitarizma.

U svakom slučaju nije sporno da je s Rakošijem konstituisan mađarski staljinizam. (»Rakoši je bio najbolji Staljinov učenik u Mađarskoj.«) Političkom monizmu i Rakošijevom režimu počeli su da se suprotstavljaju nezadovoljstvo masa i intelektualaca, naglo gubljenje vere u budućnost i oslobađanje od straha, kritika staljinizma, zahtev da se sledi primer Jugoslavije u spoljnoj politici i samoupravljanju. Početak toga otpora je *Tajni referat* Imrea Nada, a vrhunac događaji u Budimpešti 1956. godine.

Nad je 1953. postao premijer i počeo je da sprovodi niz mera koje se mogu odrediti kao liberalizacija sistema. Ubrzo je bio smenjen, isključen iz partije, da bi burne 1956. ponovo bio vraćen na vlast. Posle sovjetske intervencije bio je uhapšen, a nakon 18 meseci osuđen na smrt i pogubljen. Njegov opširan referat zapravo je nacrt jednog programa koji u to vreme i neposredno posle toga nije mogao biti ostvaren. U referatu Nad je govorio o greškama u partiji, o odgovornosti Rakošija, o njegovom liderizmu i kultu ličnosti (slogan »Rakoši je Partija«), o zanemarivanju kritike, o potiskivanju ljudi, o napuštanju teorijskog rada, o partijskoj uzurpaciji odlučivanja, potiskivanju prava, države, parlamenta, o ukidanju suverenosti naroda, o razbijanju jedinstva radnika i seljaka, o pogrešnoj ekonomskoj politici (ambicija da se od Mađarske načini »zemlja gvožđa i čelika«). Iako je trpeo značajan uticaj boljševičkog iskustva, Nad se pokazao kao moguća tačka okupljanja. Sekelj s oduševljenjem govori o Nadu kao ličnosti magične snage, borcu za demokratsku socijalističku nezavisnu Mađarsku, kao čoveku otpora totalitarnom režimu. Sekelj uverava da je on mogao da kontroliše spontani pokret 1956. godine. Tu sposobnost da razasute i spontane energije u Mađarskoj 1956. ujedini u jednu perspektivu priznaje mu u svojim autobiografskim zabeleškama *Pro-*

življeno mišljenje i Đerd Lukač. Lukač je u ime te šanse pristao da uđe 1956. u vladu Imrea Nada. Ali Lukač nema visoko mišljenje o ličnosti Imrea Nada niti mu priznaje da je imao program. Tačnije, on misli da Nad nije imao celovit i konkretan program socijalističke reforme, naročito u posebnim sferama.

Burni događaji 1956. demonstrirali su zahteve za ukidanjem birokratsko-etatiističke strukture političkog i privrednog sistema, za ukidanjem političkog monopola, za demokratizacijom društvenog života, uspostavljanjem ravnopravnih odnosa sa SSSR-om. Partijsko rukovodstvo uopšte nije bilo spremno ni sposobno da nađe rešenje za narasli antibirokratski revolt. Z. Merta uverava da je model života izgrađen od politokratije bio doveden do krajnjih konsekvenci — nasilno i spontano rušenje od strane pobunjenih radnika.

Gotovo svi autori u zborniku, a naročito S. Liht, ističu radnički karakter 1956. Otpor staljinizmu postojao je i kod dela inteligencije i pre 1953, ali su tek radnički štrajkovi i seljačke demonstracije otkrili istinu o položaju ljudi i podstakli sve druge slojeve da stupe u delovanje. A u samim borbama radnici su poneli glavni teret. Kako uverava S. Liht, sovjetskim tenkovima su se suprotstavili »tvrđi momci« iz radničkih predgrada koji nisu ni znali za Petefijev klub ni za Gomulkinu ime.

Radnički saveti bili su centralne institucije i oni su obeležili ova zbivanja i doveli ih do nivoa koji se mnogima čini takvim da se Mađarska 1956. može odrediti i kao revolucija. Još 1956. K. Kastoriadis je odredio sasvim jasno: »Narednih godina sva važna pitanja sažeće se u jedno: da li ste za ili protiv delovanja i programa mađarskih radnika.« To znači da je nezavisno i autonomno delovanje radnika bilo najvažnija crta ovih događaja.

Važno je istaći da radnički saveti 1956. imaju svoju osnovu. Najpre, sećanje na 1919. igralo je značajnu ulogu. U stvaranju radničkih saveta istaknuto mesto zauzimali su stari borci radničkog pokreta — komunisti i socijaldemokraci. Značajna su bila i iskustva fabričkih odbora koji su od 1945—1948. bili socijalno-politička osnova društvenog preobražaja. Istovremeno su bili formirani i seljački odbori koji su sprovodili agrarnu reformu. E. Stojčić-Imamović polazi od

toga da su ovi organi bili osnova autohtonog socijalističkog uređenja u Mađarskoj. Opsežna nacionalizacija industrije uticala je da KP počne da menja svoj stav prema fabričkim odborima. Oni su potiskivani, a kasnije pretvoreni u sindikalne organe, da bi najzad u ime partijskog i državnog upravljanja bili sasvim potisnuti.

Radnici su institucije saveta doživeli kao samosvojne i revolucionarne ustanove. Sandor Rac, tada mladi radnik i predsednik Velikobudimpeštanskog centralnog saveta, u jednom intervjuu 1983. izjavio je: »Po mom osećanju Velikobudimpeštanski centralni radnički savet je, poput pečata, overio celu revoluciju, potvrdivši da je to bio ustanak radnika, a ne huligana.«

Kao tvorevine autonomnog radničkog delovanja, saveti su istovremeno bili brana protiv birokratije, ali i protiv mogućeg (i primetnog) antisocijalističkog, antidemokratskog i antisovjetskog delovanja. Radnički saveti imali su prava, mogućnost odlučivanja i autoritet. Bio je izgrađen celovit pokret saveta sa preciznim zadacima. Oni su suspendovani onog časa kad su istakli zahtev da dobiju i politička ovlašćenja i kad su nagovestili formiranje vrhovnih organa.

Kakva je bila stvarna uloga komunista u mađarskim socijalističkim naporima? Sekelj nastoji da objektivno prikaže mesto komunista u posleratnoj Mađarskoj. Njegova ocena je rigorozno realistična. Komunisti su do pobune 1956. odlučujuće uticali na razvoj društva: sve tri faze narodne demokratije njihovo su delo, a isto tako i nastanak totalitarizma, ali i njegovo razaranje. I pobuna 1956. njihovo je delo — komunistički pokret intelektualaca, pisaca, umetnika, političara, univerzitetskih profesora, đaka i studenata, sindikalnih aktivista i radnika. Ali oni nisu delovali kao partija, već kao spontani pokret.

U nekoliko radova pokazuje se da mađarska zbivanja 1956. pa i reforme nakon toga, na različite načine ali intenzivno komuniciraju s razvojem socijalizma u Jugoslaviji. Dva momenta naše stvarnosti privlačila su osobitu pažnju, a bili su u centru zbivanja 1956. To su samostalna pozicija u izgradnji socijalizma i nezavisna spoljna politika i uvođenje radničkih saveta.

Bitan i načelan problem oko koga ima mnogo kontroverzi, pa i među priložima u ovom zborniku, je samo opšte odre-

đenje 1956. i njeno značenje. E. Stojić-Imamović 1956. u njenom zenitu lapidarno određuje kao prerastanje »antibirokratskog revolta u ustanak«. L. Sekelj je određuje kao spontani i samostalni pokret naroda protiv staljinizma. On tome dodaje da je mogućnost da utiče šire uticala (uz međunarodne interese) na intervenciju SSSR-a. Sonja Liht misli da se ova zbivanja mogu odrediti kao revolucija, i to na osnovu delovanja institucije saveta. F. Feher i A. Heler smatraju da je 1956. u Mađarskoj bila »čisto politička revolucija«, dakle delatnost klase koja nije izazvana spoljašnjim razlozima ili povodima (na primer ratom), već jedino krizom jednog sistema.

K. Kastoriadis najverovatnije iz sentimentalnih razloga radikalistički afirmiše ono što je u 1956. bilo stvarno radikalno. Ono što je tu sigurno radikalno on lepo naziva »stvarno prepoznavanje revolucije u jednom narodu«. On revoluciju pak određuje kao »samoorganizovanje naroda«. U tome on vidi istinsku samosvojnost ovih zbivanja i to on naziva »mađarski izvor« savremene istorije. On čak tvrdi da su saveti 1956. sasvim originalni, pa mu se čini posve opravdanim da Mađarsku 1956. uporedi s Pariskom komunom. Kornelijus misli, često bez argumenata, da se ova revolucija potiskuje, i to samo zato što je bila radikalna. On s mnogo emotivnoga naboja zamera evropskim intelektualcima što su, navodno, prećutali događaje iz 1956. godine u Mađarskoj. Ovaj autor svakako ima pravo kad uz manifestna značenja pretpostavlja i prikrivena značenja ovih zbivanja, ali je nepotrebno preterivanje to što on sve značajnije emancipatorske ideje u okviru socijalizma pripisuje zbivanjima u Mađarskoj 1956. Tako on zamera partijama, pokretima i pojedincima na Zapadu što su govorili o »uglednom« ali »praznom« jugoslovenskom samoupravnom iskustvu a što su prećutali 1956. u Mađarskoj.

Ekonomске reforme u Mađarskoj samo su središte mađarskih alternativa. Već je Imre Nad bio predvideo razvijanje nove ekonomske politike, naročito liberalizaciju ekonomskog života i orijentaciju na proizvodnju za podizanje standarda. Razlozi za reformu su isti oni koji se uobičajeno navode u reformskim zahtevima socijalističkih zemalja. Reč je najpre o opštoj neefikasnosti privrednog sistema. U Mađarskoj je odluka o reformi doneta 1966. i pretpostavljala je

ubrzanje izgradnje socijalizma, razvijanje socijalističkih proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, povećanu samostalnost i aktivnost proizvodnih jedinica. Ova reforma je počela da dejstvuje 1968. godine i nije prekinuta ni nakon ulaska trupa Varšavskog ugovora u Čehoslovačku. Neposredni i vidljiv rezultat reforme ogledao se u povećanoj dinamici privrednih procesa. Na širem, političkom, planu reforma je omogućila decentralizaciju upravljanja i povećanu aktivnost i odgovornost nedržavnih organa.

U svojim osvrtima na ekonomske reforme T. Bauer je sklon da u specifičnost novog privrednog sistema u Mađarskoj ne ubroji ni decentralizaciju ni povećanu ulogu vrednosnih kategorija, već najpre ukidanje sveobuhvatnog sistema obaveznih planskih pokazatelja. Po njegovom mišljenju, reforme su zatim unele nova društvena raspoloženja, ali nisu dotakle suštinu problema. Nisu promenjeni odnosi sfera, odnosi među ljudima i nisu smanjene otuđenosti. Istina, uvida se da je pod uticajem promena u ekonomiji došlo do nekih političkih promena u izbornom procesu (neposredni izbori i više kandidata za poslanička mesta).

Uz uvažavanje rezultata privredne reforme, sve se više govori o drugoj privrednoj reformi u Mađarskoj, odnosno o renesansi reforme. Bauer sasvim jasno iznosi razloge druge reforme. S jedne strane, da bi se zemlja u čisto ekonomskom smislu izvukla iz krize, a s druge strane da bi se promenio odnos ljudi prema privrednom sistemu. U bitne zadatke nove privredne reforme on ubraja nužne promene spoljnoekonomске politike i očuvanje životnog standarda (da bi se izbegla »poljska lekcija« i eskalacija nezadovoljstva).

Većina radova na ovaj ili onaj način dolazi do aktuelnog trenutka u Mađarskoj, odnosno do »kadarizma«.

Moglo bi se reći da se kadarizam uzima kao sinonim za savremeno mađarsko društvo. Tom društvu se priznaje da je na realno-političkom planu učinilo radikalne poteze (ugrađivanje tržišnih mehanizama, proizvodnja za potrebe i lični standard, novi oblici upravljanja privredom). Ali ove mere ocenjuju se uglavnom kao ekonomske. Zato neki autori, naročito M. Vajda, smatraju neophodnom političku reorganizaciju i političku demokratizaciju. U taj krug pitanja on uključuje slobodno or-

ganizovanje radnika, pravo na štrajk i drugo. Međutim, po njegovom uverenju, nespremnost vladajućih snaga da prihvate samoorganizovanje i demokratiju jeste granica mađarskog realnog socijalizma ili kadarizma. Njegov je zaključak da se između ekonomskih reformi i političkog status quo uspostavlja snažna tenzija, i to je po njemu glavna odlika kadarizma danas: *legitimnost mu omogućava da obezbedi određenu slobodu i veću stabilnost — on manipuliše tom slobodom da bi sačuval legitimitet*. U osnovi, Vajda je sklon da kadarizam odredi kao zavisani socijalizam (to shvata i narod), pa se glavni napor vladajućih snaga sastoji u tome da liberalizuje i humanizuje takvu situaciju. Zato je kadarizam u sferi ideologije »zaista liberalan«. To je istovremeno iznuđeno tradicijom i uticajem evropske kulture. Time se tumači činjenica da je mađarski marksizam nužno kritičan, uz zadržavanje ključnih postavki marksizma. Ovom poslednjem stavu nasuprot, T. Mastnak prikazuje napore mađarskih marksista, odnosno one pozicije koje se mogu odrediti kao uzmicanje marksizma ili kao teorijska (pa i ideološka) rekonstrukcija marksizma. Ova pozicija traži »alternativni socijalizam«, »novu socijalističku teoriju demokratije« i »civilno društvo«. On ima na umu stavove Kiša i Dencea, Rakovskog, Selenjija i drugih.

Najzad, moglo bi se tvrditi da svi autori koji u ovom zborniku pišu o situaciji u Mađarskoj posle 1956. dolaze do pitanja: *da li je kadarizam alternativa?* Na to pitanje Vajda odgovara direktno. Njegov odgovor je pozitivan samo pod pretpostavkom da se kadarizam odredi kao specifičan oblik realnog socijalizma. Naime, njemu se čini da je mađarski socijalizam specifičan, odnosno da bi se on mogao izjednačiti s drugim realnim socijalizmima samo sa stanovišta apstraktne sociološke tipologije socijalističkih društava. Kadarizam, pak, nije alternativa u tom smislu što se kao tip socijalizma ne bi mogao uopštiti. Razlog on nalazi u tradiciji. I to objašnjenje vodi ga jednom zanimljivom ali ne i dovoljno ubedljivom zaključku. On, naime, uverava da Kadarov režim u Mađarskoj, uostalom kao i svi socijalistički režimi, svoju legitimnost crpe iz nacionalizma. U slučaju Mađarske, po Vajdi, to znači da se Kadarov režim temelji na nacionalizmu osobenom za Mađare kao malu naciju. Kadar je,

misli on, uspeo da pronađe oblike vladavine koji su u skladu s mađarskom tradicijom. Ali budući da Vajda ipak nastoji da misli temeljno, on mora da dode do jednog dubljeg objašnjenja koje nacionalizam svodi na rang izvedene činjenice i tako poriče njegov stav o nacionalnoj naddeterminaciji kadarizma. Sasvim određeno, on će pronaći da sve socijalističke vladajuće snage moraju da pribegavaju nacionalizmu, jer ekonomski, politički i teorijski ne mogu da legitimišu svoju vlast i monopol.

Ratko Nešković

UDK 3(075)

H. Burger — B. Kalin: Marksizam i socijalističko upravljanje 4

Jedva da bi nekome još trebalo posebno dokazivati odveć poznatu činjenicu da su u postupku tzv. reforme odgoja i obrazovanja kod nas društvene i humanističke nauke »obrale bostan«. Izraziti pragmatizam koji je od početka dominirao reformom rasturio je jakobinskom surovošću manje-više sve predmete društvenih i humanističkih nauka. Nestalo je filozofije, sociologije, logike i psihologije, a reducirana je i povijest itd., a umjesto svega toga u škole se infiltrirao novi nastavni predmet — marksizam. Pod pritiskom neke vrste marksističkog fundamentalizma ovaj predmet trebao je nadomjestiti filozofsko humanističku jezgru srednjeg obrazovanja u obliku supstrata i koncentrata čiste i ogoljele ideologije.

Tako nešto nije se desilo slučajno. To stanje stvari je rezultat zvaničnog opredjeljenja koje se izvitoperilo u glavama suviše revnih reformatora. Otkad je usvojen stav da treba postići organsko povezivanje udruženog rada i obrazovanja u jedinstveni sistem, obrazovanju je unutar udruženog rada namijenjena uloga da postane faktor porasta društvene proizvodnosti rada, da potiče brži razvoj proizvodnih snaga, samoupravnih društvenih odnosa i opći društveni i kulturni napredak. Operacionalizacijom ovih

postulata izveden je zaključak da vrhovni cilj obrazovanja mora biti obrazovanje za rad s jedne i politička socijalizacija (ideološko obrazovanje) s druge strane. Naravno, obrazovanje za rad kao obrazovni cilj posve je samorazumljiv, i sam po sebi ne bi trebao izazivati nikakve negativne implikacije. Međutim, kad je on prerastao u fetišizam rada, onda se nužno pojavila neka vrsta segregacionizma koja se svodi na ovakav način rezoniranja: obrazovanje i odgoj su socijalistički i progresivni čim nekoga osposobljavaju za rad, i to u prvom redu onaj »autentični« — manualni. Takav ekstremno ergonomistički stav, koji se u osnovi ne razlikuje od projekta identifikacije tvornice i škole, ugrađen je u reformu našeg školskog sustava s nesagledivim posljedicama.

Time je, dakako, otvoreno iskazana i naglašena zainteresiranost društva za *eksternu efikasnost obrazovanja i odgoja*, tj. za njihove ekonomske i političke učinke. Društveno i humanističko obrazovanje u toj logici stvari dobilo je svoje opravdanje samo utoliko ukoliko i ono doprinosi toj eksternoj efikasnosti. To će se pak u najvećoj mjeri postići tako da se učenici obrazuju i odgoje tako da žele činiti ono što je sa stajališta društvenih ciljeva poželjno da čine. Zato se drugi krak odgojno-obrazovnih ciljeva usmjerio na čisti ideološki predložak marksizma.

I upravo se taj i takav marksizam pojavio u prvim razredima srednjih škola polovinom 70-ih godina. Marx i marksizam tu su doista »pali s neba« poput Alaha ili Mesije, a učenici su trebali saslušati njegove poruke, prihvatiti ih kao svoje životno opredjeljenje i tako opremljeni poći u izgradnju samoupravnog društva. Poznata je elementarna činjenica da Marx i marksizam nastaju kao logična konsekvencija na tragu zapadnoevropskog mišljenja, a neposredno izrastaju iz konteksta klasike njemačke filozofije. Bez te »predigre« nema ni Marxa ni marksizma, niti je moguće njihovo razložno tumačenje, shvaćanje i, eventualno, prihvaćanje. Zato su autori prvih programa i udžbenika marksizma za srednje škole pokušavali kriomice ubaciti neki filozofski predgovor Marxu i marksizmu, barem kao kratku panoramsku sliku. Taj pomalo gerilski potphvat s najboljim namjerama nije, dakako, mogao uroditi nekim osobitim plodovima, jer se radilo o neprimjerenju dobi učenika i o prekratkome vremenu

i opsegu da se nešto ozbiljnije učini. Nastava marksizma je zato imala uglavnom suprotne učinke od poželjnih, i takvo se stanje očigledno nije ni moglo ni smjelo održati. Nakon gotovo desetogodišnjih insistiranja i traganja napokon je došlo do zapaženih promjena i ustupaka.

Sadržaji društvenih i humanističkih nauka ušli su u programsku strukturu srednjih škola, doduše sabijeni u jedan nastavni predmet pod nazivom »Markizam i socijalističko samoupravljanje« koji se izvodi u sve četiri godine trajanja srednjeg obrazovanja. Svakome je jasno bez ikakvih komentara da je na taj način ostao vuk sit i koza cijela. Sadržajno je taj jedinstveni predmet podijeljen u četiri različita područja, ili, uvjetno govoreći, discipline.

Prvi dio (br. 1) izvodi se u 1. razredu a sadrži niz eseja, slika, provokativnih pitanja i sl. kao i neki opći pregled Marxova učenja, što sve zajedno po svojoj prilici treba kod učenika pobuditi interes za probleme kojima se marksizam bavi. Drugi dio (br. 2), namijenjen učenicima 2. razreda, svodi se na upoznavanje našeg društveno-političkog sistema, u kontekstu radničkog pokreta i borbe za socijalizam, što mu prethodi ili slijedi. Treći dio (br. 3) ima ambiciju da učenike 3. razreda uvede u najaktualnija pitanja društvenih teorija s posebnim osvrtom na suvremeno društvo. Taj bi dio, dakle, trebao odgovarati predmetu koji se standardno naziva sociologija. Napokon, četvrti dio (br. 4) ima podnaslov »Filozofija i marksizam«, što odmah daje naslutiti da se radi o sadržajima koji bi trebali odgovarati nastavnom predmetu koji se ranije nazivao filozofija, s posebnim naglaskom na marksizmu kao filozofskom mišljenju. Ovaj dio programa izvodi se u završnom, četvrtom razredu srednje škole. Za svaki navedeni dio programa objavljen je i udžbenik, s izuzetkom br. 3 (treći razred), koji je tiskan kao specijalni broj časopisa »Marksističko obrazovanje« i ima privremeni karakter. Ovom prilikom namjeravamo iznijeti neka zapažanja i primjedbe na udžbenik za 4. razred.

Puni naslov ovog udžbenika je »Markizam i socijalističko samoupravljanje 4« s podnaslovom »Filozofija i marksizam«, a objavila ga je (kao uostalom i ostale udžbenike ove serije) »Školska knjiga« u Zagrebu 1987. godine. Dr. Bo-

ris Kalin je autor prvog dijela udžbenika koji je naslovljen »Filozofske pretpostavke marksizma« (120 str. teksta), a dr. Hotimir Burger je izradio drugi dio udžbenika pod naslovom »Marksovo mišljenje i filozofija« (str. 123—246). Tako je udžbenik po opsegu podijeljen u dva posve jednaka dijela.

Prvi dio udžbenika obrađuje najprije filozofske pretpostavke marksizma, a to su »Oblici misli, metode spoznaje i problemi istine« (dakle, logika i teorija spoznaje), a zatim »Povijest i određenje osnovnih kategorija filozofije«, tj. osvrt na temeljna uporišta i povijesni tok razvoja zapadnoevropskog filozofskog mišljenja do Marxa. Uvodni dio (logika) sadrži temeljne principe i pravila logičkog mišljenja (pojam, sud, zaključak, induktivna i deduktivna metoda) s naznakom elementarnih problema pravilne i istinite spoznaje. Ovaj rezime logike i spoznajne teorije izveden je na 40-ak stranica zavidnom metodičkom jasnoćom, uz obilje živih i aktualnih primjera, uputa, sugestija, zadataka i odabranih tekstova.

Drugi dio svoje dionice udžbenika B. Kalin razrađuje najprije kao sistematski prikaz i određenje kategorijalnog aparata filozofskog mišljenja, da bi zatim, primjenjujući taj isti kategorijalni aparat, proveo učenike kroz tri epohalne koncepcije svijeta i života: antičku, srednjovjekovnu i novovjekovnu. Taj izuzetno težak i riskantan zadatak autor je riješio metodički besprijekorno, iako ostaje mjesta sumnji u očekivani uspjeh. Pojmovi kao što su: bitak, bit, biće, materija, ideja, praksa, moral, politika, država, sloboda, revolucija, čovjek, priroda i povijest sami po sebi pretpostavljaju veoma visok nivo apstraktnog mišljenja do kojeg se nije lako dovinuti. Jedva da je moguće i zamisliti upotrebljiviji metodički instrumentarij od onog koji je ponudio renomirani metodičar B. Kalin, pa ipak će apsolviranje ove dionice u velikoj mjeri ovisiti o vještini predmetnog nastavnika koji bi trebao angažirati i motivirati učenike da se izdignu iz razine prozaičnosti i pragmatizma kojim je općenito prožeta škola kao i cjelokupni socijalni ambijent u kojem se učenik nalazi. Budući da ovaj dio gradiva obuhvaća točno polovinu opsega udžbenika vjerojatno je da će se ono izvoditi u toku 1. polugodišta, što je svakako prekratko vrijeme za temeljito apsolviranje ove materije. Pa ipak se mora priznati da

je time postignut stanovit napredak, jer je u najranijoj varijanti programa i udžbenika marksizma za filozofski predgovor Marxu bilo predviđeno svega 10-ak sati, i to u 1. razredu, dok se učenici još nisu ni snašli u novoj sredini.

Drugi dio udžbenika izradio je dr. Hotimir Burger, a opći je naslov tog dijela »Marksovo mišljenje i filozofija«. Ovaj traktat nastavlja se na novovjekovno shvaćanje svijeta kojim završava 1. dio. Pozivajući se na Kanta, Fichtea i Schellinga uz kraći prikaz Hegela, autor odmah pristupa izvođenju Marxove kritike filozofije (Hegela). Zatim slijedi Marxov »Revolucionarni projekt« i »Osnovne kategorije kojima Marx poima svoje vrijeme i svijet«. Tu su dosta zahvaćene i aktualizirane sve bitne kategorije kojima Marx i marksizam operiraju, kao npr.: naturalizam, humanizam, povijest, materijalizam, idealizam, filozofija, ideologija i sl., dakle, većina onih kategorija koje su već jednom apsolvirane u 1. dijelu udžbenika. Razlike u pristupu i interpretaciji Marxa i marksizma prikazane su napose na primjeru Staljinovog dogmatizma i u njegovoj kritici. Autor potom pokušava prezentirati gotovo čitavo marksističko misao nasljeđe, što je uz sve uvažavanje njegove velike erudicije, naprosto preuzetan i neizvediv zadatak kako za nastavnika tako i za učenike. Korsch, Lukács, Bloch, frankfurtski krug (Adorno, Horkheimer, Marcuse), zatim Gramsci, Lefebvre, Sartre, pa sve do Diltheya, Husserla i Heideggera, predstavljeni su na način enciklopedijskog, a ponegdje gotovo rječničkog prikaza jer se to drugačije nije ni moglo učiniti, ali je to u ovakvoj ekspoziciji potpuno nesvrishodno.

Završetak ovog panoramskog prikaza posvećen je našoj jugoslavenskoj filozofskoj »marksističkoj radionici« u kojoj se rađa filozofska prakse sa svojim predstavnicima okupljenim oko časopisa »Praxis«. Ovaj časopis uz poznatu Korčulansku školu »bio je put kojim je velik dio naših mislilaca uključen u svjetsku filozofsku diskusiju...«, a jugoslavenska misao postala (je) integralni dio suvremene svjetske filozofske diskusije (Burger). Ovakav izbor i stav autora nesumnjivo je nepotpun i jednostran. Što bi se moglo tolerirati kao predložak za neku akademsku diskusiju. Teško se, međutim, takvo stajalište može ostaviti bez prigovora kad ono ima pretenziju da bude udžbeničko poučavanje. Udžbe-

nik završava kratkim osvrtom na pitanje što je znanost i tehnika.

Kad se ovaj udžbenik promatra u cjelini, najprije upada u oči osjetna razlika između prvog i drugog dijela. Dok je prvi dio metodsko-didaktički razigran i sadržajno dimenzioniran tako da je uz povećani napor nastavnika i učenika manje-više savladiv, drugi je dio pisan veoma stručno, ali nije teško zaključiti da je njegov autor sveučilišni nastavnik čija su nastavnička iskustva vezana uz studente i studij filozofije na sveučilištu. Doduše, autori u uvodu ističu da je udžbenik koncipiran tako da bude istovremeno i udžbenik i antologija izvornih tekstova koje učenici treba da »čitaju i promišljaju«. Unatoč tome, ostaje sumnja u njegovu efikasnu izvodljivost u toku jednog polugodišta. Kamo sreće da taj dojam bude opovrgnut u praksi.

Ovaj udžbenik je, dakako, determiniran nastavnim programom o kome bi se mogle izreći mnoge primjedbe i prigovori, pogotovo kad se on promatra u cijelom kompleksu, tj. od prvog do četvrtog razreda. Evo samo nekih zapažanja, koja se ujedno odnose i na udžbenike.

Ima li opravdanja i bilo kakve logike u tome da se u 1. razredu izvodi neka vrsta općeg marksizma pa se tu pokušavaju razjasniti maltene sve bitne kategorije Marxova mišljenja (čovjek, priroda, proizvodnja, država, politika, religija, moral, revolucija itd.), da bi se onda tek u 1. polugodištu četvrtog razreda počele obrađivati te iste kategorije, ali sada kao — pretpostavke marksizma. Zatim se, napokon, taj isti kategorijalni aparat javlja i u nastavku četvrtog razreda (u 2. polugodištu) u analizi integralnog, izvornog Marksovog mišljenja. Ili, zašto se u drugom razredu najprije proučava radnički pokret, socijalizam i samoupravljanje kao posebni socijalni procesi i pojave, a zatim se u idućem (trećem) razredu proučavaju generalni zakoni društva i pojedine socijalne tvorevine, među njima i — socijalističko društvo? Ta cikličnost, krugovitost te nelogična i naopaka repeticija u najmanju su ruku neracionalne, a jedva da se pritom respektira bilo koji od provjerenih aksioma pedagogije i didaktike. Jedino objašnjenje (ali nikako i opravdanje) ovakvog stanja stvari najvjerojatnije treba tražiti u pokušaju da se pošto-pošto prevlada tradicionalno nazivlje i programska struktura koja bi mo-

gla podsjećati na, recimo, preživjelu gimnaziju. Nije isključena ni druga mogućnost, da se naime radi o vješto smišljenom potezu kako bi se makar i na ovaj način uvela neka vrsta humanističkog obrazovanja u sva četiri razreda srednjoškolskog obrazovanja.

U čitavom kompleksu »Marksizma i socijalističkog samoupravljanja«, unatoč prividnoj zamaskiranosti, vrlo se lako može nazreti i sociologija, i filozofija, i osnove društvenog uređenja, pa i logika, koja je u tom tektonskom razaranju tradicionalne programske strukture postala pretpostavkom marksizma, iako je uvijek bila i bit će pretpostavkom svakog, a ne samo marksističkog mišljenja.

Kad se imaju u vidu ove i slične okolnosti, onda ipak na kraju treba zaključiti da ovaj udžbenik predstavlja svakako značajan napredak i osjetno poboljšanje stanja u odnosu na stanje prije 10-ak godina, a njegovim autorima pripada zasluga i priznanje bez obzira na opaske koje su ovdje izrečene kao i na one koje bi se eventualno još mogle izreći.

Stjepan Haladin

Recenzija
UDK 007

Holger van den Boom
Digitale Ästhetik (Zu einer
Bildungstheorie des Computers)

J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung
Stuttgart 1987.

Riječ je o mjerodavnom uvodu u razumijevanje jedne nove tehnologije koju autor naziva *stvar koja misli* (Denkzeug). Autor ove izuzetne knjige, njemački filozof s lijeve strane, Holger van den Boom rođen je u Kielu 1943. godine. Obrazovao se za grafičara, a zatim je studirao filozofiju, lingvistiku, matematiku, psihologiju i pedagogiju. Za jednog siromašnog proletera, kako se sam ponosno naziva, već izbor studija govori o dalekovidnosti koja je tako neophodna u skućenim njemačkim prilikama. Studij je završio u Kölnu 1974. i do 1977. djeluje kao nastavnik na institutu za lingvistiku u Kölnu. Godine 1982. habilita-

cija, a zatim mjesto znanstvenog asistenta u institutu za filozofiju, teoriju znanosti i povijest tehnike na Tehničkom sveučilištu u Berlinu. Od 1982. Boom je profesor industrijskog dizajna, a od 1986. predstojnik instituta za vizualna istraživanja i kompjutorsku grafiku Visoke škole za likovne umjetnosti u Braunschweigu. Težište njegova rada je informatika dizajna. Knjiga koja je pred nama predstavlja teoretski priručnik za učitelje baratanja s kompjutorima od prve do pete generacije. Njima je Boom htio uliti samopouzdanje pred omladinom koja se već suvereno igra sa stvarima koje misle, njih je htio poučiti o bitnoj razlici *semantičkog i logičkog uma* koja je gotovo izbrisana, odnosno koja motivira na neproduktivne diskusije za i protiv umjetne inteligencije. Tema knjige unaprijed je formulirana kako i dolikuje njemačkom autoru: »Logika svega vidljivog utemeljena je u vidljivosti logike. Čini mi se da je kompjutor izvanredan medij, koji pomaže logici da postane vidljiva« (iz Predgovora). Einstein je jednom rekao: »Moja snaga i sposobnost je u tome da znanstvene uvide, posljedice i mogućnosti mogu sebi predstaviti i razraditi u slici. Matematička obrada pada mi teško i radim je nerado i s teškoćama.« Budućnost pripada mašti koja će biti poduprta kompjutorom. Ako je kompjutor stvar koja misli, onda je treba u toj neobičnoj novini ispravno razumjeti. To čini na izvanredan način Boom. Ono što strastveno pokreće njegovu kreativnu inteligenciju jest uvid da se kompjutor bitno kvalitativno razlikuje od svih u dosadašnjoj povijesti poznatih uređaja. Ova kvalitativna razlika ostaje, međutim, nevidljiva stoga što se i na kompjutor posve stereotipno gleda pragmatički, tj. sa stajališta korisnosti za trenutni sistem života i njegovu reprodukciju. Pojam korisnosti teško je pobijati, jer on pripada, kako se pogrešno misli, samoj biti ljudske egzistencije. Sto je međutim egzistenciji »korisnije« od toga da na neki određeni način bude? Korisnost koju Boom odbacuje jest ona korisnost koja bi trebala služiti nečem drugom a ne životu samom. Unutar postojećeg kapitalističkog sistema reprodukcije života i kompjutor je shvaćen kao uređaj za proizvodnju relativnog viška vrijednosti posredstvom eksploatacije intelektualnog rada, ili još egzaktnije kao uređaj za eksploataciju intelektualnog rada. Boom hoće reći: možda je to i točno, ali neza-

visno o tome kompjutor nas uvodi u novi život s onu stranu korisnosti za jedan povijesni tip reprodukcije. Život je stariji od kapitalizma i njegova pojma korisnosti koji ugrožava i kapitalistički život jer ugrožava život u cjelini. Načinom na koji se ljudima savjetovalo da nabave *home-computer* da bi sudjelovali u razdoblju informatike prikrilo im se što da s njime započnu. Tvrdnji da će se kompjutor uskoro pokazati korisnim bila je podmetnuta obmana. Kompjutor utjelovljuje dokaz da je puka korisnost prestala biti određujući faktor života. Tko gleda samo na korisnost, neće imati uspjeha s kompjutorom... Tehnika dobiva sve više intelektualnu, dapače estetsku draž. Iz — stvarnog ili navodnog — antipoda ljudskog duha razvija se postupno misaono partnerstvo koje je to uspješnije što čovjek suverenije, kreativnije i neortodoksnije umije igrati svoju partiju. Puki znanstveni specijalist nalazi u kompjutoru svog najopasnijeg konkurenta, onaj koji je nadaren za oblikovanje i maštu svog najboljeg jer najrutiniranijeg pomagača« (Lothar Späth, Predgovor, str. 5).

Ova dvostruka karakteristika kompjutora kao takmaca i pomagača proizlazi iz njegova specifičnog karaktera. Kompjutor nije alat, pogotovo ne u tradicionalnom smislu riječi; on je »stvar s kojom se misli«, mada ga možemo upotrijebiti i kao pisuću mašinu u starom smislu. Boom je stalo da nam objasni neinstrumentalni misleći karakter kompjutora. U kompjutor je ugrađena logička struktura našega mišljenja. Biti protiv njega, značilo bi ustremiti se na našu vlastitu prirodu. Naš život ima karakter procesa s vlastitim unutrašnjim telosom. Upravo to svojstvo ima i kompjutor, ili: »život je proces samoodređivanja, a kompjutor je sada dio toga« (str. 7). Ono što kompjutor razlikuje od bilo kojeg tradicionalnog sredstva jest to da je on *univerzalna mašina ili općenitost svih alata, alat kao takav*. To znači da kompjutor nije stvar, već *logika ili metoda*. Jedina i bitna razlika između čovjeka i kompjutora jest razlika između *logike i semantike*. Smisao nije stvar mašine koja misli, jer smisao nije kombinatorika, ali u oblasti logičko-matematičke kombinatorike koja sačinjava bitan dio našeg mišljenja kompjutor je nenadmašiv. Boom ovako formulira svoj zadatak: »Kako se razvija odnos binarne određenosti prema osjetilnosti smisla?« (str. 9). Da bi se na to pitanje odgovo-

rilo, treba insistirati na tome da kompjutor nije alat već logika i metoda, dakle upravo ono što se ispušta iz vida i što je odlučujuće. Onaj koji radi na kompjutoru upoznaje jedan novi način mišljenja koji je navukao raznolike kritike, napose tu da je jednostran. U stvari, riječ je o univerzalnom načinu mišljenja. Ako je čovjekova bitna odlika da svemu oko sebe podaruje smisao, onda je snaga mašine koja misli u tome da mu u neusporedivoj brzini i obilju dostavlja i prerađuje informacije kojima zatim čovjek podaruje njihov smisao. Kompjutor tako nadopunjuje baš onu stranu naše inteligencije koja nije naša prava snaga, naime, pamćenje, preradu i kombiniranje s podacima. Kompjutor tako postaje ona komponenta našeg mišljenja koja to mišljenje nevjerojatno ubrzava i kreativno proširuje. On nas, naime, opskrbljuje s realnošću koja stoji pod izravnim komandom životnih imperativa. »Praktički čovjek je osuđen da u toku života uočava one izvatke zbilje koji su mu korisni, umjetnik, naprotiv, promatra svijet kao da je posve beskoristan: stoga može razumjeti svijet u cjelini« (str. 52). Ovim citatom Egona Friedella želi Boom kazati da nas kompjutor opskrbljuje ne samo zbiljom prema kojoj se možemo estetski, tj. nezainteresirano, odnositi, nego da smo pomoću mikroelektroničkih uređaja u stanju proizvesti i jednu umjetničku zbilju iz koje su odstranjeni neposredni interesi koje uvijek već unaprijed znamo. Interesi uvijek znaju što hoće, zato se oni vrte u krugu nestvaralačkog ponavljanja jednog te istog, u krugu vječnog vraćanja istog. Ono novo što nam omogućuje kompjutorska tehnika nije u okružju interesa i pragmatike, jer nepoznato ne može biti predmet interesa. To je pravo objašnjenje transpragmatičke biti kompjutora koji svakodnevna pragmatika tako teško razumije. Ono kreativno i novo teško je razumjeti, jer: »...tamo gdje se dodiruju smisao i nesmisao, nesmisao je jači. Nesmisao, apsurd žderu smisao i razaraju ga ostavljajući ga kao besmisao« (str. 53). I sada, već na str. 59, dolazi do neočekivane poante koja *Digitalnu estetiku* uzdiže u rang postmetafizičke i postmoderne »tehnologije«. Boom optužuje novovjekovni kapitalizam zbog pragmatičkog totalitarizma kao njegove krajnje točke razvitka: »Novovjekovni kapitalizam dopro je do te točke. Uvijek nanovo pokušavao je doprijeti do univerzalne maši-

ne, ali nju je razumio samo kao totalnu mašinu, kao totalitarizam. Totalitarizam je pokušaj da se jedna posebna mašina (država) postavi na najviše mjesto hijerarhije (na mjesto Boga). Kad je socijalizam shvatio taj besmisao, propovijedao je odumiranje države. Izvršno! Još čekamo rješenje» (str. 59).

Kompjutor nije jedna među mašinama, niti najvažnija mašina među mašinama, on je druga vrsta mašine koja ne teži univerzalnom i totalitarnom. U kompjutoru tehnika prekoračuje svoje metafizičke granice kako ih je odredio i uvaženi Martin Heidegger: Kompjutor, nije metafizička mašina, on je razorio moć i mit supstancije: »Ime stvari ništa ne mijenja na stvari (Ime ruže), ali ne postoji više stvar koja ne bi bila ime. Ne vlada supstancija, npr. zlato, već oblik, informacija, signal« (str. 59). Ne postoji više nadređena realna općenitost bog, crkva, apsolut, odnosno hipostaza specijalnog u rang općenitosti; postoje samo imena i slobodni smisao koji im čovjek podaruje. Postmoderna, post-metafizičko mišljenje, nalazi u kompjutoru svoju posve novu »tehnologiju«. Ona ne olakšava posao, ona ne zamjenjuje čovjeka u radu, ona ne čini život modernij, sve su to krive predodžbe o ugodnoj mikroelektronskoj tehnologiji: »Tehnika nam omogućuje uvijek novo iskustvo svijeta, ona animira na avanture mašte i prerađuje njene rezultate...« (str. 62). Nije više riječ o tome kako da ovladamo novim, kako da spriječimo da novo nastupi, kako da proizvedemo novo kao krajnji cilj, već kako da inovirajuća se kontinuirano živimo. »Novo, inovacija, zbiva se na skalinadama usavršavanja, ili uopće ne nastaje. Novo ne nastaje poput onog Jovo novo. Možemo mirne duše poći od toga da je sve što započinje poput hica iz pištolja već jednom bilo tu. Nema ničega novog pod suncem. Takve iznenadne novosti već su za nama. Novo kao izvornost, kao originalnost pojavljuje se kao potrošeno. Što nas zanima, nastaje iz akumulacije« (str. 64). Usavršavanje je put kojim idu umjetnost i znanost. Po tome, a ne po iznenadnosti otkrića, kako tvrdi Paul Feyerabend, su znanost i umjetnost srodni. Na kraju uopće i nije riječ o novom. Ezru Pounda su pitali što je pjesništvo. On je odgovorio: Govor napunjen smislom do granica mogućeg (str. 63).

Od sada je van den Boom stalo do toga da odredi nov način mišljenja. On

to čini postupkom eliminacije onih pragmatičkih manira mišljenja koje aspiriraju da budu racionalne. Ponajprije, on razgraničuje *slučaj i odluku*. Neutemeljeni slučaj o kojem govori suvremena teorija odlučivanja (Feyerabend, Lübbe, Bubner) nije usporediv s racionalnom odlukom koja počiva na umnosti slobode koja je svojstvena maštovitoj kreativnoj odluci. Odluku je svako moguće racionalno utemeljiti ako onaj koji odlučuje može slobodno birati. Na primjeru Buridanova magarca Boom duhovito pokazuje kako magarac nije uginuo zato jer se nije mogao odlučiti između dva jednako udaljena i jednako privlačna kupa sijena, već zato što u danom slučaju nije mogao birati, jer je bio stavljen u situaciju u kojoj izbor ne postoji. Suvremeni teoretičari odluka ne žele proces odlučivanja prekinuti odlukom, već uz pomoć slučaja napuštaju proces odlučivanja i započinju na novoj slučajnoj osnovi sve od početka. Skok u slučaj je skok u izbor u kojem se nema što birati, jer o slučaju ne možemo odlučivati. Prema Boomu stoji: da bismo mogli odlučivati, moramo razlikovati. Kreativnu odluku ne može donijeti kompjutor, jer on djeluje samo i jedino u uvjetima svoje informacijske okoline, dok čovjek odlučuje slobodno iz situacije u kojoj je moguće odlučivati. Međutim, odlučivanje uz pomoć kompjutora mijenja iz korijena situaciju u kojoj smo do sada živjeli i u kojoj smo do sada navikli razumijevati kompjutor: »U cijelosti uzevši, tehnička i informacijska kreativnost dobiva sve više na značenju u odnosu i na kapital i na rad. E. Reuter, član uprave Daimler-Benz, nedavno je izjavio: »Mi stariji koji smo gotovo sve naše znanje i misaone sposobnosti stekli u uvjetima razdoblja mehanike i elektrike možemo tek s mukom prodrijeti u mnoge apstrakcije i stručni žargon misaonog svijeta elektronike... Dosad važeće predodžbe o produktivnosti, privređivanju, investicijama ili kapitalu polazile su od činjenice da se s više snage, više temperature, s većim pritiskom, dakle s utroškom više energije, može ostvariti ekonomski napredak... U međuvremenu je prerada informacija postala posve drugi i odlučujući princip za poboljšanje brojnih proizvoda i postupaka: iz te prerade informacija, a ne više iz povećanog utroška energije teče rast i dohodak, ili, općenitije rečeno, rješenje za probleme koji ugrožavaju naš život« (str. 89).

I sada nas Boom ponovno iznenađuje. Za njega citati iz literature i života nisu mrtva navođenja. On ih ugrađuje u svoje meritorno razumijevanje onoga što se zbiva. Ono pak što se zbiva, to je da mašta kao mjerodavni oblik kreativne inteligencije postaje djelatnost koja oblikuje naš životni proces. Mašta pak stoji s onu stranu svake dosad iskušane pragmatike. Mašta nije sredstvo za nešto drugo, ona je oblik inteligencije koji životnu okolinu i životne situacije s pomoću elektronike transformira posve nezavisno o klišeima tradicionalnih odnosa prema svijetu. Van den Boom to formulira ovako: »Oboje moramo napregnuti, maštu i kritiku. Kritika je nadasve sposobnost razlikovanja. Ona posve nedostaje kompjutoru, jer on je reduciran na uključivanje i isključivanje (Schalten). Mi smo ti koji odlučuju o stvarima i o pronalaženju razlikovanja. Mi ćemo u budućnosti proizvoditi samo razlike (sirovinu koja se zove informacija), a tek nakon toga stvari. Mi ne proizvodimo objekte, već našu vlastitu subjektivnost, a to znači nas same. Mjera razlikovanja 'različitog' za koju je pojedinac sposoban zavisi — ne naposljetku — o njegovoj upotrebi univerzalne mašine (kompjutor), i o njoj ne može, niti smije, išta drugo zavistiti!« (str. 89). To ukratko znači da ono što kao ljudi oduvijek povijesno, tj. od Grka do danas, jesmo možemo danas s pomoću univerzalne mašine predočiti, tj. učiniti vidljivim prije svakog zahvata u stvari i energije. Tvar i energija prestaju time biti medij u kojem se očituju naše sposobnosti, naprotiv one služe samo za to da se pomoću njih odražava ono što smo posve nezavisno o stvari i energiji; jesmo naime bića sposobna za kreaciju i maštu kao oblike djelovanja, kao procese koje sada možemo i vizualizirati. Otuda ime knjizi *Digitalna estetika*. Digitalna estetika bavi se idejom stvaranja svijeta u mislima. Dakle, idejom koju je Hegel namijenio svojoj logici: kao božanskom mišljenju prije stvaranja svijeta. Hajdegerijanci će na ovom mjestu s olakšanjem reći: *tehnika je metafizika*. Ali toj tezi zagorčuje van den Boom užitak trijumfa stavom da mikroelektronska tehnologija nije totalitarna, već univerzalna, tj. otvorena spram svih mogućnosti koje čovjek kao biće koje se odnosi prema... može slobodno varirati. Naša sposobnost da se odnosimo prema svijetu i svemu što jest, uključujući i prema bitku, nije ničim ograničena, a

sada ni tehnikom; ta sposobnost jesmo mi sami. Sada tu sposobnost da se odnosimo možemo vizualizirati prije nego što taj odnos materijaliziramo. Tako vizualizacija načelno prethodi svakoj tehnici u tradicionalnom smislu riječi. »Kompjutorska grafika postaje time nova vrsta optičke eksperimentalne fizike. Ne samo to. I drugi fizički zakoni mogu se vizualizirati. Primjerice, može se unaprijed simulirati neka putanja kojom neko tijelo plovi na putu prema Mjesecu, tj. može se predočiti konstelacija Mjeseca, Zemlje i Sunca s određene pozicije u nekoj putnji oko Mjeseca. Bez problema. Kompjutorska grafika može učiniti vidljivim ne samo makrokozmičke već i mikrokozmičke putanje, primjerice kretanje elektrona oko atomske jezgre. Kemičari mogu pregled nad svojim beskrajno komplikiranim modelima molekula u doslovnom smislu zadržati još samo pomoću kompjutorske grafike. Mislimo li na daljnje mogućnosti, tada ubrzo prispjevamo do kompjutorsko-grafičke eksperimentalne tehnologije koja je poznata pod uvriježenom kraticom »CA«. »CA« znači »Computer Aided«, a to znači potpomognuto kompjutorom. Što danas sve nije moguće uz podršku kompjutorske grafike! Postoji kompjutorsko vrednovanje slika u astronomiji, kozmologiji i geologiji, zatim u poznavanju materijala, u statistici, medicini i arheologiji... Novi automobil ili avion konstruiraju se uz pomoć CAD (Computer aided Design), i to do posljednjeg vara i vijka (str. 160).

Na ovom mjestu nastupa genuini problem ne samo kompjutorske tehnike već i informacijskog društva koje s njom izrasta. Tradicionalni dizajn je bio proizvod rada glave i ruke u dodiru s nekim materijalom. S kompjutorom je ovo psihomotoričko jedinstvo u odnosu na neki materijal koji se obrađuje razoreno. Kompjutorske grafike nisu proizvod ruku, one su *preda misli*. Na njihovoj izradi sudjeluje samo glava koja programira. Stoga ne osjećamo ni draž ni otpor materijala. Međutim, kompjutor može simulirati materijalnost. U toj simulaciji leži i temeljno pitanje nastupajućeg informacijskog društva. Kako, naime, razlikovati fikciju od realnosti. Boom kaže: »Mislimo i dočaravamo sebi slike i one u isti čas postaju realnost. Ali, i obrnuto. Vjerujemo da imamo posla s realnošću, ali riječ je samo o slikama. Naša slika svijeta postaje svijet slika, dakako digitaliziranih slika...«

(str. 163). U osnovi te nove tehnologije leži dakle mogućnost da sami sebi kao mislećim bićima sposobnim za inoviranje svoje životne situacije postanemo u toj kreativnoj aktivnosti vidljivi. Ne još, dapače nikada, na cijelom frontu naših potencijala, ali prvi koraci su učinjeni, strelica je odapeta. Od sada počinjemo živjeti ne u svijetu koji smo stvorili već u svijetu koji stvaramo, dakle u predvorju zbilje u kojem se odlučuje što da se pusti, a što da se ne pusti u realnost. Predmet manipulacije nisu više priroda i drugi ljudi, već manipulacija sama. Mogućnost manipulacije manipulacijom postala je realnost u kojoj se moramo snaći.

Da snalaženje nije lako, o tome nas poučava sam autor, navodeći obilato sve bitne stavove u prilog i protiv kompjutora. A svi se stavovi naposljetku koncentriraju na odlučno pitanje: *Binarno mišljenje, ili kreativnost*. Autor se ne zagrijava ni za jednu stranu, ali ne prihvaća ni pomirenje suprotnosti u smislu ispravne mješavine jednog i drugog. On, naprotiv, tvrdi da je binarno mišljenje i samo kreativno, kao što je kreativno mišljenje binarno. Čitava knjiga upravo to želi pokazati. Naposljetku, to je i pokazano. U kompjutoru je ugrađeno naše vlastito metodičko mišljenje. Ono što činimo kad logički mislimo i računamo ugrađeno je u mašinu. To da je u mašini čitava složenost naših logičkih i matematičkih operacija mogla biti reducirana na binarnost, na 0 i 1, govori o tome da je tako nešto u posljednjoj instanciji svojstvo našeg mišljenja, inače stvar ne bi funkcionirala. To bi sada moglo značiti da kompjutor može oponašati naše mišljenje, pa i ono kreativno, jedino post festum, naime, tek nakon što smo nešto kreirali možemo tu kreaciju kompjutorski ponoviti i umnožavati. Tako izgleda na početku, za laike i za one koji se kompjutorom služe na temelju ugrađenog *soft warea*. To važi i za one koji za obradu nekog već gotovog materijala konstruiraju neki *soft-ware* kao sredstvo neke određene manipulacije materijalom. Na kraju dolazi ono pravo: pomoću kompjutora moguće je misliti, tj. napredovati u istraživanju nezavisno o prethodno ugrađenom programu i nezavisno o već poznatom materijalu. U tome i jest njegova *posttehnička bit*. Kompjutor nije tehnika, on je metoda mišljenja. Sam kom-

pjutor ne može između dvije točke kojima raspolaže time što ih razlikuje domisliti onu treću (*tertium comparationis*). To je nedostatak slobode koja se ne može logički promijeniti. Kompjutor brine samo za to da se ako treba i čitav svijet rastavi u točke i da te točke drži razdvojeno. O svim drugim odnosima među točkama brine se promatračka, pronalazačka intuicija istraživača. Njeno bogatstvo neposredno skuplja kompjutor. On ima sposobnost analize njenih slika, ali ne samo to. Kompjutor nepogrešivo pamti svaki korak spozna je i tako osigurava ne samo kontinuirani već nevjerovatno brz napredak u spoznavanju, štiteći spoznaju od zaborava. »Dok čovjek napreduje, napreduje i mašina. [Gdje to imamo u postojećoj industriji koja se inovira svakih 7 godina kako kažu — /naša opaska!/] Napredak je moguć tamo gdje ne treba počinjati uvijek od početka. Kompjutor zahvaljujući pamćenju utjelovljuje neslućene mogućnosti napretka. Na kompjutoru ne pravimo ništa novo, mi samo ono novo usavršavamo i tako zadržavamo zagarantirani pravac kretanja prema naprijed u polju novog i izvornog« (str. 167).

Nalazimo se očigledno na početku nove ere povijesnog razvitka i imamo pred sobom novo »sredstvo« koje karakterizira tu novu eru. To je kompjutor. On se razlikuje od alatnog stroja i retorte upravo toliko koliko se alatni stroj razlikuje od čekića i nakovnja, a retorta od čarobnjakova lonca za proizvodnju zlata ili ljubavnog napitka. S kompjutorom će se svijet posve promijeniti, jer on neće, kako se to usko misli, ostvariti samo napredak u znanostima, nego, kao što i treba, u svim sektorima života. Kompjutor nije samo znanstvena mašina, on je oblik novog života i može sve oblike života na svoj način preoblikovati, naime život dovesti u realnu situaciju da može birati svoje varijante, umjesto da kao dosad svi životni oblici budu kanalizirani kroz jednu reduktivnu varijantu. Holger van den Boom je rečeno razumio, dapače iskusio, i on to sada na najjednostavniji, puku razumljiv način propovijeda. On je prorok novoga, i u Braunschweigu ima svoju apostolsku školu. Da li da ga i mi slijedimo. Možda smo se već odlučili?